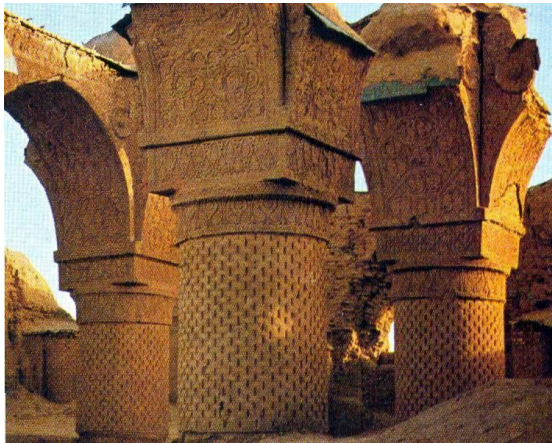

معماری اسلامی در افغانستان

افغانستان به علت قرار گرفتن در مسیر جاده ابریشم محل پیوندگاه تمدن‌های بزرگ جهان و یکی از مهم‌ترین مراکز بازرگانی عصر باستان به شمار می‌رفته است. اصل عنصر فضا در معماری دوران اسلام محل حضور انسان است و سایر عناصر نظیر بدنه‌ها و اجزاء ساختمان بر مبنای آن هویت می‌یابند. در

معماری اسلام علاوه بر فضای سرپوشیده داخلی، فضای سرباز و سرسبز خارجی یعنی حیاط مرکزی هم از اهمیت فوق العاده‌ای برخوردار است همچنین در معماری این دوره سقف مانند کف طراحی نمی‌شود بلکه کف با الهام از بستر طبیعت هموار و مسطح است و سقف با الهام از

آسمان لایتناهی و کهکشانی طراحی می‌شود همانطور که می‌بینیم گنبدها، سقفها و چتها با کاشیکاری، چوب‌کاری و شیشه‌کاری تصویری زیبا از عروج انسان به ملکوت را نشان می‌دهد و ایینه‌پاکی فطرت انسان است.

در معماری دوران اسلام فضاها بر حسب کارکردشان درجه بندی می‌شوند: در شهرها، فضاهای مذهبی و فرهنگی، قلب و کانون و نماد برجسته شهر هستند و سایر عناصر فضایی بر حسب نوع عملکردشان درجه بندی و مکان‌یابی می‌شوند. در داخل بناها و خانه‌ها هم، فضاها جمعاً در محور اصلی و فضاهای فردی و خدماتی و عبوری در حاشیه قرار می‌گیرند. مسجد همواره در مرکز

شهر و بقیه کاربری‌ها در اطراف آن ساخته می‌شده است. مثل شهر مزارشریف، شهر مشهد، شهر قم، شهر مکه . معماری خاص و تیبیک افغانی را در نورستان ، بلخ و اطراف آن ، شهر کهنه کابل خانه های سنگی سالنگ ها و هرات دیده می‌توانید که هنوز دست ناخورده است و مطابق به آب هوا و محیط طبیعی و اجتماعی آن ساخته شده است.

بر اساس شواهد زیادی اولین شهر در جهان بلخ امروزی است. بیشترین دانشمندان، هنرمندان و عارفان مشهور از جغرافیایی کنونی افغانستان خصوصا شمال افغانستان و منطقه تاریخی بلخ بوده است.

همچون مولانا جلال‌الدین بلخی، ابوعلی‌سینا، خاقانی و ... حکومت غزنویان از نظر همدوستی از اهمیت بالایی برخوردار است. در زمان سلطان محمود و پسرش سلطان مسعود غزنی به مرکز سیاسی و فرهنگی آسیای میانه و

هند تبدیل می‌شود. آثار آنرا می‌توان در تعداد زیادی از ویرانه‌های بناهای یزرگ و عظیمی نشان داد که هنوز در اطراف و محلات غزنی پراکنده‌اند. مولفین اولیه اسلامی عصر غزنویان، از تعداد زیاد باغ‌ها، مساجد، منارها، مدرسه‌ها و قصرهای غزنی یاد می‌کنند.

از آثار بجای‌مانده از عصر غوریان در افغانستان، منار جام در ولایت غور است که در سده دوازدهم میلادی، در عصر سلسله غوریان بنا شده و گمان می‌رود این منار یا بُرج پیروزی نمایانگر شهر

3 معماری اسلامی در افغانستان

فیروزکوه، پایتخت سلسله غوریان باشد. در سال ۲۰۰۲، مرکز حفظ میراث جهانی یونسکو خواستار ثبت این منار در فهرست میراث فرهنگی جهان شد.

برای ساخت بناهای مذهبی و غیر مذهبی می باستی از علائم هندسی و ریاضی و طراحی استفاده نموده است. مهندسان در طی قرن های متمادی با بهره گیری از این علوم توانسته اند شاهکارهایی در

هنر معماری بوجود بیاورند. هنر اسلامی یکی از دوران های شکوهمند تاریخ هنر و یکی از ارزشمندترین دستاوردهای بشری در عرصه هنری به شمار می آید و شامل انواع متنوعی از هنر همچون معماری، خوشنویسی، نقاشی، سرامیک و مانند آن ها می شود.

خوشنویسی بارزترین هنر اسلامی بوده، در سرزمین های اسلامی خط زیبا را نه فقط در نگارش قرآن، بلکه در اغلب هنرها به کار می بردند.

در خوشنویسی میرعلی تبریزی هروی (درگذشت: ۸۵۰ ق. / ۱۴۴۷) را واضع خط نستعلیق معرفی کرده اند و میر علی هروی (درگذشت: ۹۵۱ ق. / ۱۵۴۴) ملقب به کاتب سلطانی از سرآمدان نستعلیق نویسی و از خوشنویسان بزرگ قرن دهم هجری است که خط او از نظر رعایت اصول، استحکام و همواری، صفا و شأن، تا زمان خود بی همتا بوده است.

طبق نوشته های خانم گالیا پوگوچینکو صنعت حقیقی معماری از زمان تاسیس باختریا در شهرهای بلخ، طلاتپه و آی خانم آغاز می گردد. خانم گالیا صنعت معماری **کوشانیان** را در مناطق نوبهار

سینی‌های بدخشان سرخ کوتل بگرام هده فندقستان، شهکاری‌های قرون وسطی یا دوره اسلامی را در محلات بلخ غزنی مساجد قندهار هرات، منارها مدارس زیارت‌ها و بناهای مشابه، شهکاری‌های دوره

تیموریان را در موضوعات و محلات چون مدرسه گوهرشاد گمبدها حصار ارگ هرات آرمگاه انصاری در گازرگاه مدرسه خرگرد بنای جانمرد قصاب، بلخ ارگ غزنی روضه مزارشریف دوره مشعشع هرات خیابان مصلی اخلاصیه هرمندان و عروج هنری قرن

۱۵ را مورد مطالعه قرار داده‌است.

ساختمان‌های روحانی، مذهبی و مقدس، معمولاً در طول قرن‌ها پدید آمده‌اند و قبل از آسمان خراش‌های مدرن، بزرگترین ساختمان‌های جهان بوده‌اند. هنگامی که سبک‌های مختلف به کار رفته در معماری مقدس، گاهی تمایل به ساختمان‌های دیگر (غیر مذهبی) را نشان می‌داد، این سازه‌ها هم چنان منحصر به فرد و یگانه از معماری معاصر به کار رفته در ساختمان‌های دیگر باقی ماندند. با افزایش یکتاپرستی، ساختمان‌های مذهبی به طور فزاینده‌مراکز عبادت و تفکر شدند.

ترتیب علمی تاریخ معماری غرب، خود به دقت تاریخ معماری مذهبی را از دوره باستان تا دست کم دوره باروک دنبال می‌کند. هندسه مقدس، پیکرنگاری و کاربرد نشانه‌شناسی پیشرفته مانند نشان‌ها، سمبل‌ها و موتیف‌های مذهبی، در معماری مذهبی رایج هستند.

5 معماری اسلامی در افغانستان

مهمترین دوره باشکوه معماری در افغانستان دوره **باختریونانی** میباشد. معماری یونانیان در افغانستان در زمان اسکندر مقدونی و در زمان سلوکیان آغاز گردید. این تمدن صد ها سال دوام کرد که آثار باقی مانده ای آن عموماً در شمال افغانستان قابل دریافت میباشد. در بنای عمارت آی خانم

در ولایت تخار که در زمان سلوکیان ساخته شده بود اکثراً از خشت خام و قسماً هم از خشت پخته در تهداب ها استفاده می شد یونانیان

باختری از شگفتی های معماری مصر الهام گرفته بودند ، به همین ترتیب رومیان از یونانیان و سر انجام افغانستان نه تنها آثار گرانبهای یونانیان را در خود جا داده است بلکه آثار اسلامی تا بیزانتین که تماشش به یک تناسب اعمار گردیده بودند نیز در افغانستان قابل ملاحظه است¹.

در شروع قرن اول میلادی تمدن گندهارا (گندارا) که شامل افغانستان شرقی و پنجاب می باشد ظهور کرد. از آثار به جا مانده میتوان از گنبد کجکی، منار شیوکی و منار چکری نام برد . درشروع اسلام (زمان حکمرانی سامانیان) مهندسین در بلخ بناهای مشهور و معتبر را اعمار نمودند، حتی سبک و نوع ساختمانی آن ها فراتر از مرز ها نیز قابل ملاحظه میباشند. همانند مقبره اسماعیل

¹ مقاله ای نوشته آقای انجنیر کریم پوپل (متأسفانه منبع دقیق آن را علاوه جستجوی زیاد پیدا نکردم)

سامانی در بخارا، در سایر کشورها اعمار گردید... تنها عمارتی که ازین میان فعلاً در افغانستان به جا مانده است مسجد ۹ گنبد میباشد. این مسجد بسیار زیبا و با پایه‌های خشتی تزیین شده است.

به مرور زمان تمدن بلخ به تمدن سلجوقیان انتقال می یابد، که از آن زمان می توان پل مالان، شهر سیستان، منار جواجه سیاه پشت و منار زدیان که یکی از منار های زیبای کشور میباشد نام برد. مسجد جامع بزرگ هرات نیز یکی از آثار بزرگ غوری‌ها است. این مسجد شامل قبر غیاث‌الدین محمد غوری نیز است که در ۱۲۰۲-۳ در هرات می‌میرد.

دردوره تیموریان (۷۷۱ - ۹۱۱ هـ ق/ ۱۳۷۰ - ۱۵۰۶ م) به رغم نابسامانی و منازعات داخلی و خارجی، دوره رونق فرهنگ، هنر، ادبیات، تاریخ، ریاضی و نجوم بود. دربار هرات به سبب هنرپروری و

هنرمندی فرمانروایان تیموری، محل تجمع و آمد و شد هنرمندان و ادیبان برجسته بود.

پاره‌ای از زیباترین آثار معماری در این دوره به وجود آمد که از آن جمله می‌توان به مسجد گوهرشاد در مشهد و مسجد جامع گوهرشاد در

هرات اشاره کرد. سلطان حسین بایقرا از فرمانروایان متاخر تیموری نیز حامی هنر بود. در قرون ۸ و ۹ اعراب تنها قسمت غربی افغانستان را تصرف نموده بودند، تصرف کامل افغانستان در زمان سلطان محمود غزنوی آغاز می شود.

7 معماری اسلامی در افغانستان

آثار غزنویان: لشکری بازار که در آن تاق بُست موجود می باشد. این قوس در حدود ۲۷ متر وایه که به گمان اغلب جهت این قوس به جانب یک ساختمان و یا مسجد که فعلاً موجود نیست میباشد. این

تاق بست (تاق بست)

تاق به طور کامل طراحی و گلگون گشته است. از بنا به جا مانده تا حال میتوان از منار های پیروزی در غزنی نام برد، که در حدود ۲۱ متر طول دارد که متأسفانه قسمت بالائی آن در قرن بیست از رفته است.

آثار غوریان: منار جام یکی از شهکار

های مهندسی افغانستان به شمار میرود. این منار در حدود ۶۳ متر بلندی دارد. از آثار دیگر این دوره میتوان از مدرسه چشت شریف در بابا خاتون نام برد.

آثار تیموریان هرات: در غرب افغانستان میتوان از بادگیر ها نام برد. مقبره اولغ بیگ در غزنی که نقشه و طرح آن بعداً به آگره برای ساختمان تاج محل استفاده، به هندوستان انتقال داده شد.

آثار صفویان تا امپراطوری مغولهای هندوستان میتوان از چهل زینه قندهار که به مناسبت پیروزی بابر شاه اعمار گردیده بود، و مسجد مرمری بابر شاه در کابل نامبرد.

در این بخش سعی شد تاریخچه کوتاهی از معماری اسلامی در جهان و افغانستان آورده شود متأسفانه منابع کافی درباره معماری اسلامی در افغانستان وجود ندارد و بیشتر متن نتیجه بازدیدهای شخصی و از نزدیک مؤلف طی سالهای ۱۳۹۱ الی ۱۳۹۶ از ۳۰ ولایت افغانستان می باشد.

این مقاله نتیجه تحقیقات و کمک دوستان عزیزم است که طی این چند سال با اینجانی عمکاری موثر داشتند که لازم از همه آنها تشکر ویژه نمایم خصوصاً سید ضمیر، حمیدالله محمدی، ممتاز حسین یعقوبی، مرتضی اکبری، عباسی، نجربی، جلیا، ناب مرادی، جناب پوپل این تحقیق گامی است در جهت رشد دانش معماری کشور و به امید آبادی وطن اگر چه با دیدن این وزرا غیر متخصص و مافیای مالی و سیاسی امید چندانی نیست.

منابع:

1. احمدی ملکی، رحمان (1384ش)، «فرم ها و نقش های نمادین در مساجد ایران»، هنر و معماری مساجد، به کوشش دبیرخانه ستاد عالی هماهنگی و نظارت بر کانون های فرهنگی و هنری مساجد، نشر رسانش، تهران، ص 135-136
2. ارض، غلام جیلانی؛ جغرافیای ولایات افغانستان، ناشر اریک، پشاور، سال 1379
3. اطلس قریه های افغانستان ، جداول ، کابل 1353 هجری شمسی .
4. اعرابی، سید محمد، مبانی رفتار سازمانی، انتشارات دفتر پژوهش های فرهنگی، سال 1385.
5. افغانستان، نوشته لویی دوپری انتشارات دانشگاه آکسفورد ایالات متحده امریکا، 2002
6. امیری، غلام محمد؛ سوابق تاریخی سیستان، مجله باستان شناسی افغانستان، شماره دوم، سال ششم 1363، صفحه 15
7. امین، حمیدالله؛ نظری به جغرافیای زراعتی افغانستان، انتشارات پوهنتون کابل، سال 1352
8. انجمن آریانا دایره المعارف؛ قاموس جغرافیایی افغانستان جلد 4، کابل، سال 1339
9. انصاری، سلطان محمد؛ پارک ملی بندامیر، مجله علمی بلخ، انتشارات پوهنتون بلخ، شماره اول و دوم، سال 1382.
10. ایران در زمان ساسانیان». نوشته کریستنسن. برگردان پارسی: رشید یاسمی.
11. آی خانم، انتشارات مرکز بین المللی تحقیقات کوشانی، کابل، چاپ اول، سال 1360
12. بلخاری قهی، حسن (1388ش) ، مبانی عرفانی هنر و معماری اسلامی، سورۀ مهر، تهران، صفحه 385
13. پوپ، آ، معماری ایران ، مترجم غلامحسین همدری افشار ، چاپ دوم ، تهران ، انتشارات فرهنگان ، ۱۳۷۰ .
14. پیرنیا، محمد کریم ، معماری اسلامی ایران . چاپ سوم ، تهران ، انتشارات دانشگاه علم و صنعت ایران ، ۱۳۷۴ .

9 معماری اسلامی در افغانستان

15. جوادی ، آسید (گردآورنده) ، معماری ایرانی ، چاپ اول ، تهران ، انتشارات مجرد ، ۱۳۶۳ ه.ش
- رفیعی مهر آبادی ، ابوالقاسم ، آثار ملی اصفهان ، چاپ اول ، تهران ، نشر آثار ملی ایران ، ۱۳۵۲
16. مشکوتی ، نصرت الله ، بناهای تاریخی و اماکن باستان ایران ، تهران سازمان ملی حفاظت آثار باستانی ایران .
17. ویلبر ، دونالدنیوتن ، معماری اسلامی ایران در دوره ایلخانان ، ترجمه عبدالله فریار ، چچاپ دوم ، تهران ، شرکت انتشارات علمی و فرهنگی ، چ ۲ ، ۱۳۶۵
18. هنرفر ، لطف الله ، گنجینه آثار تاریخی اصفهان ، چاپ دوم ، اصفهان کتابفروشی ثقفی ، ۱۳۵۰
19. هوگ ، ج و دیگران ، سسبک شناسی هنر معماری ، ترجمه پرویز و رجاوند ، چاپ دوم ، تهران ، شرکت انتشارات علمی و فرهنگی ۱۳۷۵
20. تاریخ مغول؛ نوشته عباس اقبال.
21. تاریخ و جغرافیای تاریخی جاده ابریشم» (۳ جلد). نوشته محمد عبدلی و راضیه گرکنی، انتشارات جمال هنر، تهران، ۱۳۹۱.
22. تاریخ افغانستان ، احمدعلی کهزاد، کابل .
23. تاریخ مختصر افغانستان ، علامه پوهاند عبدالحی حبیبی ، کابل 1377 هجری شمسی .
24. جاوید، دین محمد؛ بامیان در آئینه تاریخ، ماهنامه بامیان، شماره اول، سال سوم 1384،
25. جغرافیه ولایات افغانستان ، پوهاند غلام جیلانی عارض ، کابل ، 1379 ش .
26. جلد اول فهرست پایگاه های باستان شناسی افغانستان، نوشته وارویگ بال چاپ پاریس
27. جهان ارغیان تا بام صفی آباد، علی اصغر طاهری صفی آبادی، انتشارات ایران جوان، 1386
28. حسینی، سید امیرشاه؛ پنجاب، مجله جغرافیا، شماره اول، سال دوازدهم، سال 1352،
29. حسینی، سید ضیا، مقدمه‌ای بر تاریخ معماری و شهرسازی افغانستان، انتشارات خراسان 1392 کابل
30. حسینی، سید ضیا، صنعتی سازی در افغانستان، انتشارات وزارت شهرسازی و مسکن افغانستان و انتشارات خراسان، کابل 1393
31. حسینی، سید ضیا، مدیریت استراتژیک پروژه‌ها (نقش عوامل و برنامه‌ریزی استراتژیک در موفقیت پروژه‌ها)، پایان نامه کارشناسی ارشد مدیریت پروژه و ساخت دانشگاه تهران، سال 1389.
32. د لغمان تاریخی جغرافیه ، سر محقق زلمی ه‌یواد مل ، کابل پوهنتون 1364 ، ش
33. دانشگاه کمبریج، تاریخ ایران دوره صفویه، ترجمه یعقوب آژند، تهران: جامی، 1380،
34. دانشنامه رشد، تیمور لنگ
35. دانشنامه رشد، معین الدین شاهرخ تیموری
36. دولت آبادی، بصیر احمد؛ شناسنامه افغانستان، نشر عرفان، چاپ دوم، سال 1382
37. راهنمای تاریخی افغانستان، نانسی هاتچ دوپری،
38. رحمتی، محب الله؛ بحثی از جغرافیای شهری افغانستان، شهر کندهار، مجله جغرافیه، شماره پنجم، سال دهم
39. رضا، عنایت الله. «ایران و ترکان در روزگار ساسانیان». انتشارات علمی و فرهنگی، تهران، ۱۳۶۵.
40. رضایی، خداداد (1389 ش)، مبانی هنر، تصویر و تبلیغ، موعود اسلام، قم، ص 151
41. رضایی، علی (1382 ش) ، جایگاه مسجد در فرهنگ اسلامی، ثقلین، قم، صفحه 326-327

42. رنجبر احمد . خراسان بزرگ (بחי پیرامون چند شهر از خراسان بزرگ). تهران : انتشارات امیرکبیر. 1363 46
- برهان قاطع
43. زادسروان سیستان - غلامعلی رئیس الذاکریں
44. زرین کوب، عبدالحسین (1387ش)، کارنامه اسلام، امیرکبیر، تهران، ص 148
45. سحاب، عباس، اطلس عمومی و مصورافغانستان، موسسه جغرافیایی و کارتوگرافی سحاب، چاپ سوم، سال 1374
46. سیستانی، محمد اعظم؛ سیستان سرزمین ماسهها و حماسهها ، آکادمی علوم جمهوری افغانستان، جلد دوم، سال 1366.
47. سیفیان، محمد کاظم، (۱۳۷۷) قاعده لاضرر و رعایت آن در اصول معماری و شهرسازی اسلامی، فصلنامه هنرهای زیبا، شماره ۳: ۳۷-۷۷.
48. شبرغان در صد سال اخیر نوشته استاد محمد عمر الیم بیات چاپ مطبوعه کمپیوتری فرهاددر مزار شریف سال 1386
49. شفیعی سروستانی، ابراهیم (۵۸۳۱)، قانون گذاری در نظام جمهوری اسلامی، پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، قم: ۱۰۷ طاهری، حبیب الله (۶۷۳۱)، حقوق مدنی (۱ و ۲)، چاپخانه دفتر انتشارات اسلامی، قم.
50. شورماچ، محمد اکبر؛ نورستان و پیامدهای تاریخی فتح آن توسط امیر عبدالرحمن خان، مجله تعاون، شماره اول، سال هفتم 1378.
51. ظهیرالدی ن محمد بابر، بایرنامه، ترجمه خان خانان بیرام خان، بی جا، ملک الکتاب، 1380، ص 81
52. عرفانی، قربانعلی؛ مروری بر تحولات سیاسی - اجتماعی بامیان ، چاپخانه موسسه اطلاعات، سال 1368.
53. عل یآبادی، محمد (۸۳۱)، تأثیر فرهنگ اسلامی بر معماری خانه و محله، مرکز تحقیقات معماری و شهرسازی، وزرات مسکن و شهرسازی. تهران.
54. علاقه‌بند، علی، مدیریت رفتار سازمانی و کاربرد منابع انسانی، پال هرسی و کنت بلانچارد، انتشارات امیرکبیر، سال 1372.
55. علی آبادی، محمد، (۱۳۸۵) سلسله مباحث شناخت حکمت هنر اسلامی، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه علم و صنعت ایران.
56. غبار، میرغلام محمد؛ جغرافیای تاریخی افغانستان، انتشارات میوند، پیشاور، سال 1384.
57. فرهنگ افغانستان، نوشته بابی کلمن (Bobbie Kalman) ، انتشارات کراب تری، ۲۰۰۳
58. فیاض، علی اکبر؛ تاریخ افغانستان از آغاز تا ظهور اسلام، نشر سنبله، چاپ سوم، سال
59. قرآن کریم، (بی تا)، ترجمه مهدی الهی قمشه ای، انتشارات پیام عدالت، تهران.
60. قرشی، محمدابن احمد (ابن اخوه) (۷۶۳۱)، آئین شهرداری در قرن هفتم هجری (ترجمه معالم القریه فی احکام الحسبه)، ترجمه احمد شعار، شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
61. کتاب حقایق جهان (The World Factbook)، آژانس اطلاعات مرکزی (CIA)، افغانستان
62. کهزاد، احمدعلی، رهنمای بامیان، انجمن تاریخ افغانستان، مطبوعه عمومی کابل، سال 1334.
63. گروتس باخ، اروین؛ جغرافیای شهری در افغانستان، ترجمه سیدمحسن محسنیان، انتشارات آستان قدس رضوی،

64. گلابچی، محمود و آل نبی، مرتضی، فناوری اطلاعات (IT) در مهندسی ساختمان و مدیریت پروژه، راب هاروارد و مینگ سان، انتشارات دانشگاه تهران، سال 1387.
65. گلابچی، محمود و تقی زاده، کتابون، پوسته‌ها سازه‌های ورق تا شده برای معماران و مهندسان عمران، انتشارات دانشگاه تهران، سال 1389.
66. گلابچی، محمود و حسینی، سید ضیا، مبانی مدیریت پروژه و ساخت، انتشارات دانشگاه تهران، سال 1389.
67. گلابچی، محمود و سروش نیا، احسان، طراحی لرزه‌ای برای معماران: مقابله‌ای هوشمندانه با زلزله، اندرو چارلسون، انتشارات دانشگاه تهران، سال 1389.
68. گلابچی، محمود و فرجی، امیر، مدیریت استراتژیک پروژه، انتشارات دانشگاه تهران، سال 1389.
69. گلابچی، محمود، مدیریت پروژه با رویکرد فناوری اطلاعات، کتی شوالب، انتشارات دانشگاه تهران، سال 1387.
70. گنجینه پنهان افغانستان از موزیم ملی کابل نوشته فریدریک هیبرت، ویپر گمون انتشارات جغرافیای ملی یا نیشنل جیوگرافی
71. گنجینه زرین باختر بنوشته ویکتور ساریانید یف انتشارات اورورا، مسکو
72. لطیفی، عبدالباقی؛ افغانستان و یک نگاه اجمالی به اوضاع و شئون مختلف و حالات عمومیت مملکت مذکور، مطبعه عمومی کابل، سال 1326، ص 92
73. لغت نامه دهخدا، ذیل عبارت شاهرخ میرزا
74. مجهول المؤلف، جهانگشای خاقان، اسلام آباد: ویپ پرنترز - راولپندی، 1986، صص 347.8
75. محمد عثمان، صدقی؛ شهرهای آریانا، انتشارات بیهقی، کابل، سال 1354، صفحه 98 و 99
76. مرتضی، هشام (۸۷) (۳۱)، اصول سنتی ساخت و ساز در اسلام، مترجمان ابوالفضل مشکینی و کیومرث حبیبی، مرکز مطالعاتی و تحقیقاتی وزارت مسکن و شهرسازی. تهران.
77. مرکز مطالعات فرهنگی خاورمیان های توکیو (۳۸۳۱)، شهرنشینی در اسلام، مترجم مهدی افشار، دفتر پژوهشهای فرهنگی با همکاری مرکز گفتگوی تمدن‌ها. تهران.
78. موسیو گودار و مادام گودار، پروفیسور هاکن، آثار عتیقه بامیان در هزارستان، ترجمه احمدعلیخان، انتشارات اسماعیلیان، قم، چاپ اول، سال 1372.
79. میر احمدزاده، مصطفی (۰۸۳۱)، رابطه فقه و حقوق، مرکز مطالعات و تحقیقات اسلامی، پژوهشکده فقه و حقوق، مرکز انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی، قم.
80. نایل، حسین؛ ساختار طبیعی هزاره جات، انتشارات سلسال، سال اول، سال 1381.
81. نجیب اوغلو، گل رو (1379ش)، هندسه و تزیین در معماری اسلامی (تومار توپقایی)، ترجمه مهرداد قیومی بید هندی، روزنه، تهران، صفحه 261
82. نقر هکار، عبدالحمید، رنجبر کرمانی، عل یمحمد و حمزه نژاد، مهدی (۸۷۳۱)، درآمدی بر هویت اسلامی در معماری و شهرسازی، دفتر معماری و طراحی شهری، وزارت مسکن و شهرسازی تهران.
83. نقشه اخیر کتاب افغانستان در مسیر تاریخ، نوشته میر غلام محمد غبار، بر گرفته از اطلسکامل افغانستان
84. نقی زاده، محمد (1378ش)، «مسجد کالبد مسلط بر مجتمع اسلامی»، مجموعه مقالات همایش معماری مسجد: گذشته، حال، آینده، دانشگاه هنر، تهران، صفحه 132.

85. ول بیور، ابراهیم (۷۸۳۱)، قانون مدنی، نشر مهکامه، تهران.
86. هُلْد، رناتا (۸۷۳۱)، در جستجوی تعریف هنر معماری در دوره اسلامی، ترجمه فرزین فردانش، فصلنامه رواق، شماره ۴: ۴۳-۵۲.
87. هیلن براند، (۱۳۸۳) معماری اسلامی، ترجمه باقر آیت‌الله زاده شیرازی، تهران، انتشارات روزنه.
88. یمین، محمد حسین؛ افغانستان تاریخی، انتشارات کتاب، پیشاور، چاپ دوم، سال 1382.
89. (Afghanistan, une histoire millénaire) : انتشارات موزیم گیمه، 2002، پاریس 123. دانشنامه آریانا، تاریخ افغانستان، نوشته مهدیزاده کابلی